

EMPOWERMENT DOOR KUNST

voor mensen met een beperking

Literatuuronderzoek

Jeannet Moor

Master Kunsteducatie

Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten

Mei 2017

Inhoudsopgave

1. Inleiding	2
2. Begripsbepaling	4
3. Wat wordt verstaan onder empowerment in de zorg?	6
4. Wat zijn de opbrengsten van actieve kunstbeoefening voor het empoweren van mensen met een beperking?	8
5. Welke aspecten dragen bij aan empowerment van mensen met een beperking bij actieve kunstbeoefening?	12
6. Conclusie	17

1. Inleiding

Er is veel verandering in de zorg, door bezuinigingen en de komst van de WMO (wet maatschappelijke ondersteuning) gaat de samenleving van een verzorgingsstaat naar een participatiesamenleving. Waar het bij de verzorgingsstaat ging om beschermen en verzorgen, gaat het bij de participatie samenleving om preventie en activering (Spierts, 2014). Dit vraagt een andere kijk op de hulpverlening. De werkwijze in de zorgsector is lang geweest 'zorgen voor' in plaats van 'zorgen dat' (van Biene, 2005), aandacht was meer gericht op onvermogen en ziekte met het risico dat problemen in stand gehouden werden, dan op vooruitgang, welzijn en gezondheid. Tegenwoordig wordt er van mensen die zorg ontvangen verwacht dat zij zich richten op eigen kracht, zelfontplooiing, zelf keuzes maken en zoveel mogelijk deelnemen aan de samenleving. Van sociale professionals wordt verwacht dit te stimuleren, dat zij een aandeel leveren aan het empoweren van de mens met de beperking door hen te bekrachtigen en actief mee te helpen met het participeren van in de samenleving (Van Regenmortel, 2009).

Empowerment is een breed begrip en heeft een lange geschiedenis bij de emancipatie van kwetsbare groepen in de samenleving. Volgens Van Regenmortel (2009) benadrukt empowerment het versterken en verbinden van mensen, organisaties en groepen in de samenleving. En juist dit is door de bezuinigingen momenteel opnieuw actueel, het vraagt van sociale professionals om creatieve oplossingen, waaronder nieuwe samenwerkingsvormen en het bundelen van krachten. Kunst kan hierbij een rol spelen. Zo zijn er veel voorbeelden van kunstateliers, kunstuitlen, theater- of muziekgroepen voor mensen met een beperking die een actieve bijdrage leveren aan het versterken van talenten en deelname aan de samenleving. Dit gebeurt bijvoorbeeld via exposities, optredens, festivals of door verkoop van kunstwerken. Zo geven Wexler & Derby (2015) drie mooie voorbeelden van mensen met een beperking die, door hun werk als kunstenaar, een volwaardige plaats hebben verworven in de samenleving.

De kracht van kunst voor de aanpak van maatschappelijke vraagstukken en kwetsbare groepen is groot. Kunst spreekt de taal van emotie, raakt de harten van mensen en nodigt zo uit tot ander gedrag. En het draagt bij aan individuele ontplooiing, maatschappelijke participatie van kwetsbaren, welbevinden en gezondheid. Waarden en effecten die hard nodig zijn in tijden van sociale transformatie! (<https://www.movisie.nl/trefwoord/kunst>)

Deze waarden zijn onderdeel van het empowermentparadigma. De samenwerking met kunstenaars kan de sociale sector kan waardevolle projecten opleveren. Kunstenaars bieden een andere kijk op situaties, hun creatieve aanpak werkt verfrissend en zij gaan uit van de talenten van mensen, zij bieden een positieve benadering en werken vanuit creativiteit en verbeelding zo stellen Cruz et al. (2013). Zij geven een voorbeeld van onderzoek naar theaterproject Kaap de Goede Hoop van het Rotterdams Wijktheater, waaruit bleek dat de effecten van meedoen aan de voorstelling beter waren dan wat de GGZ /RIAGG wist te bereiken met haar reguliere interventies: mensen voelen zich erkend, zelfverzekerder en weten zich gehoord (Cruz et al.,2013, p.7).

De HBO opleiding sociaal pedagogische hulpverlening, waar ik werk als kunstvakdocent, wil het curriculum meer laten aansluiten op de beroepspraktijk van de zorg- en welzijnssector en de actuele veranderingen in de zorg. Daarvoor is het van belang meer te weten over de kracht en empowerende werking van actieve kunstbeoefening door en voor mensen met een beperking. Dit om de sociale professional in de opleiding handvatten te geven om zelf op creatieve, empowerende wijze te werken met mensen met een beperking. En hen tevens te stimuleren om over de grenzen van eigen sector te kijken en de samenwerking te zoeken met kunstenaars en de culturele sector.

Het doel van dit onderzoek is inzicht te krijgen in de opbrengsten van actieve kunstbeoefening en hoe actieve kunstbeoefening een bijdrage levert aan de actuele ontwikkeling op het gebied van empowerment. Om hier meer zicht op te krijgen kom ik op de volgende hoofdvraag:

Op welke manier kan actieve kunstbeoefening empowerment van mensen met een beperking bevorderen?

Om deze vraag te beantwoorden kom ik tot de volgende deelvragen:

- Wat wordt verstaan onder empowerment in de zorg?
- Wat zijn de opbrengsten van actieve kunstbeoefening voor het empoweren van mensen met een beperking?
- Welke aspecten dragen bij aan empowerment van mensen met een beperking bij actieve kunstbeoefening?

2. Begripsbepaling

In dit onderzoek gebruik ik een aantal begrippen die op meerdere manieren geïnterpreteerd kunnen worden en die terugkomen in mijn onderzoeksvraag. Ik zal hier nader toelichten welke betekenis ik aanhoud in dit onderzoek.

Mensen met een beperking

Het gaat hier om mensen met een beperking die professionele zorg nodig hebben. Het begrip 'mensen met een beperking' is moeilijk te vangen in een definitie of als een doelgroep, aangezien enerzijds de beperkingen erg uit een lopen en anderzijds de mate van behoefte aan zorg divers kan zijn. Sommige onderzoeken richten zich op mensen met een fysieke, psychiatrische en/of verstandelijke beperking of zintuiglijke beperking, zoals bij Inclusie door kunst (Van Zal & Kwekkeboom, 2016). In veel onderzoek, waaronder de onderzoeken bij het project Kunst Inclusief (Loeffen, 2010), richten ze zich op de brede groep van mensen met een psychiatrische en/of verstandelijke beperking, zij spreken van 'mensen met speciale wensen'. Aangezien deze term niet gangbaar is in de literatuur en praktijk, blijf ik bij het begrip 'mensen met een beperking'.

Door de naamgeving 'mensen met een beperking' te kiezen realiseer ik me dat ik meedoe aan een vorm van doelgroepdenken, waarin mensen worden ingedeeld op basis van één aspect van hun identiteit. Door op deze wijze de doelgroep aan te duiden benadruk ik het verschil in plaats van een open samenleving te creëren met waardering voor ieders diversiteit. Ik besef me dat doelgroep denken maakt dat er vooronderstellingen worden gedaan over het kunnen van mensen of over de interesses of mogelijke activiteiten. Volgens Loeffen (2010) is er, wat dit betreft, een groot verschil tussen de doelgroep verstandelijk beperkten en psychiatrisch beperkten, deze laatste groep ervaart het doelgroep denken als stigmatiserend; door anderen wordt bedacht en bepaald hoe zij zich mogen ontwikkelen en op welke wijze zij mogen meedoen. "Iedereen moet meedoen volgens regeltjes, gemaakt door mensen die zelf prima functioneren en onmogelijk kunnen inschatten hoe het is als dat niet lukt", verwoordt een deelnemster van een atelier (Kansen in kunst, 2010, pp. 21-22). Moonen (2015) benadrukt dat door de complexiteit van de samenleving veel mensen zich moeilijker kunnen aanpassen in de samenleving, aangezien deze steeds complexer is, komt men sneller in de positie van 'een beperkte mens'. Ondanks deze kanttekening bij de het begrip 'mensen met een beperking' doel ik in dit onderzoek op de brede groep mensen met een fysieke, psychiatrische en/of verstandelijke beperking die in hun werk en/of leefsituatie afhankelijk zijn van professionele zorgverlening.

Empowerment

Empowerment gaat uit van krachtgerichte zorg met een positieve basishouding en gericht op passende participatie (Van Regenmortel, 2009). Volgens Omlo (2013) duidt Van Regenmortel (2008) empowerment niet als één doel of één methodiek, maar een richtinggevend denk- en handelingskader om sociale problemen van maatschappelijk kwetsbare groepen te begrijpen en om passende interventies te ontwikkelen.

Bij de theorievorming van empowerment gaat Van Regenmortel (2009) uit van twee niveaus bij; het individueel niveau, wat zich richt op het versterken van een persoon, talent ontwikkeling en actieve deelname aan de samenleving. Vaak wordt empowerment vooral begrepen vanuit dit individueel niveau, maar het is breder. Het andere niveau is het sociaal, politiek niveau, dit streeft naar verbinding in gemeenschappen, tussen organisaties, een open samenleving die meer inclusief kijkt. Deze twee niveaus zijn met elkaar verbonden en beïnvloeden elkaar. Oplossingen dienen op beide niveaus aangepakt te worden. In mijn onderzoek zal ik aspecten van beide niveaus belichten. Ik zie in mijn onderzoek het empowermentmodel als een krachtenperspectief dat gezondheid, welzijn en krachten centraal stelt, maar wel zonder de kwetsbaarheid en afhankelijkheid van mensen uit het oog te verliezen (van Regenmortel, 2009).

Actieve kunstbeoefening

Hierbij richt ik me op actieve kunstbeoefening van mensen met een beperking bij centra voor de kunsten, muziek- en theatergroepen en kunstateliers voor mensen met een beperking of bij reguliere kunstwerkplaatsen. Bij actieve kunstbeoefening maak je iets zelf, in tegenstelling tot het bekijken van kunst in theaters of bij exposities. Volgens (Rutjes, 2012) wordt dit ook vaak aangeduid als actieve (of productieve) kunsteducatie tegenover receptieve kunsteducatie. Tevens spreek ik van actieve kunstbeoefening wanneer mensen met een beperking deelnemen aan sociaal artistieke projecten. In sociaal artistieke projecten dragen maatschappelijk geëngageerde kunstenaars samen met sociale professionals bij het vergroten van de sociale cohesie en leefbaarheid in wijken en aan doelen als participatie van kwetsbare burgers, hiermee worden tevens mensen met een beperking bedoeld, aangezien het gaat om mensen met, onder andere, psychische of sociale problemen (Trienekens, Dorresteijn & Postma, 2011).

Sociale professional

In veel onderzoeken wordt het begrip sociale professional gebruikt. Van Zal en Kwekkeboom (2016) noemen de sociale professional; hulpverleners of cultureel werkers. Van Rensbergen (2014) gebruikt het woord zorgbegeleider. Binnen alle onderzoeken wordt de sociale professional tegenover de kunstenaar of artistiek leider geplaatst. Het verschil zit doorgaans in de opleiding en werkervaring, waarbij de sociale professional een opleiding heeft in het sociale domein, zoals Pedagogiek, Maatschappelijk werk, Sociaal Pedagogische Hulpverlening of Cultureel werk. De kunstenaar is opgeleid in de kunsten, zoals bijvoorbeeld theater-, dans-, of muziekopleiding of opleiding voor beeldende vorming. Ik gebruik het begrip sociaal professional en doel hiermee op sociaal werkers, ook wel hulpverleners genoemd, die werken in de zorg- en welzijnssector.

3. Wat wordt verstaan onder empowerment in de zorg?

Empowerment is een breed begrip dat al tientallen jaren bestaat en in diverse werk- en scholingssituaties anders gedeut wordt. Het kenmerkt zich door het streven naar emancipatie van kwetsbare groepen in de samenleving. “Het begrip geeft uitdrukking aan de kracht van mensen om zelf daadwerkelijk invloed uit te kunnen oefenen op (beperkende) levensomstandigheden” (Boumans, 2016, p 13). De Braziliaanse pedagoog Freire (1970) ontdekte dat mensen in een benarde situatie geneigd zijn om hun situatie als noodlot te zien en weinig actie ondernemen om iets aan hun situatie te veranderen. Zijn visie op empowerment is dat kwetsbare mensen de mogelijkheid tot verandering zien in de eigen situatie en zelf de grenzen hierin kunnen verleggen. Zo zijn zij zelf in staat verbetering te brengen in hun situatie. In deze opvatting zit een moeilijkheid, omdat het om kwetsbare mensen gaat, die de verandering ‘zelf’ zouden moeten maken, maar daarbij wel anderen nodig hebben.

Dit is de kern van empowerment; het is een wederkerig proces van enerzijds de individuele persoon die versterkt wordt, waardoor hij zijn leefomstandigheden weet te verbeteren en anderzijds de omgeving die mogelijkheden creëert voor meer participatie en gelijkwaardigheid ten aanzien van kwetsbare burgers. Van Regenmortel (2009) gaat uit van twee niveaus; het individueel niveau en sociaal politiek niveau, waarbij deze niveaus met elkaar verbonden zijn en elkaar beïnvloeden. Oplossingen dienen op beide niveaus aangepakt te worden. Dit houdt in dat de samenleving meer inclusief leert kijken, dus de kwetsbare groepen betrekken, sociale verbanden faciliteren en de moeilijkheden van kwetsbare mensen niet individueel maken, maar de uitsluitingsmechanismen van de maatschappij in ogenschouw nemen en hier verandering in aan brengen.

In dit verband plaatst Omlo (2013) een kanttekening bij de wijze waarop begrippen, die onderdeel zijn van empowerment, zoals eigen kracht en zelfredzaamheid tegenwoordig vaak geïnterpreteerd worden door beleidsmakers, politiek en professionals. Zij willen de (kwetsbare) burger stimuleren om 'op eigen kracht' actief deel te nemen aan de samenleving. Hij wijst op het gevaar dat de kwetsbare burger hierdoor uiteindelijk alleen komt te staan en zelf verantwoordelijk wordt gemaakt voor zijn problemen.

De wijze waarop de kwetsbare mens versterkt kan worden is door een positieve aanpak. Kenmerkend is dat empowerment zich richt op krachten, welzijn en gezondheid en niet op problemen, risicofactoren, met een erkenning voor kwetsbaarheden op individueel, sociaal en maatschappelijk vlak. Een empowerment richt zich op het verbeteren van de negatieve aspecten van een situatie, dit beoogt een actieve houding richting oplossingen of verbeteringen, tegenover een reactieve houding waarbij problemen of ziekte uitgelicht en benadrukt worden (van Regenmortel, 2009).

Daarnaast is sociale participatie belangrijk bij empowerment, "erbij horen" of "meedoen". In de onderzoeken van het project Kunst Inclusief is onderzocht wat nodig is om empowerment bij mensen met een beperking te stimuleren door actieve kunstbeoefening. De algemene doelstelling is; meer mogelijkheden creëren zodat mensen met een beperking in staat zijn om hun talenten te ontwikkelen en door middel van hun talenten beter kunnen participeren in de samenleving (Loeffen, 2010). In deze doelstelling is sprake van beide niveaus van empowermentbenadering. Volgens Van Regenmortel (2009) kan een positief zelfbeeld van de mens met beperking gecreëerd worden door het ontwikkelen van talenten, deelnemen aan creatieve of sportieve activiteiten, werken met fantasie en artistieke expressie.

Ook solidariteit en het verbinding maken tussen burgers hoort bij de inclusieve samenleving. Volgens Kal en Vesseur (2003) moet er meer ruimte gemaakt worden voor mensen die anders zijn, kwartiermaken is een voorbeeld van het betrekken van mensen die anders zijn. Met kwartiermaken wordt volgens Kal en Vesseur (2003) bedoeld 'werken aan gastvrijheid' door het bevorderen van een maatschappelijk klimaat waarin volwaardig burgerschap ontstaat voor mensen die met uitsluitingsmechanismen te maken hebben. Deze gastvrijheid is er niet vanzelf, via ontmoeting en positieve dialoog kan dit gearrangeerd worden. Kunstprojecten kunnen volgens Kal (zoals geciteerd in Van Zal & Kwekkeboom, 2016) bij uitstek bijdragen aan kwartiermaken. Sociaal artistieke projecten in wijken en Community Art zijn hier voorbeelden van.

Concluderend richt empowerment zich op de gezonde kant van de mens, het is oplossingsgericht en kijkt naar de mogelijkheden in plaats van de problemen of beperkingen. Het is een wederkerig proces waarbij

aan de ene kant het individu emancipeert door zichzelf te ontwikkelen en bewust te worden van eigen mogelijkheden en zo zelf nieuwe kansen creëert. Waarbij aan de andere kant de samenleving mogelijkheden schept en open is voor de kwetsbare medeburger om hem een gelijkwaardige plek in de samenleving te bieden. Actieve kunstbeoefening kan hieraan een bijdrage leveren, in het volgende hoofdstuk bekijk ik wat de resultaten van deze actieve kunstbeoefening zijn voor het empowermentproces.

4. Wat zijn de opbrengsten van actieve kunstbeoefening voor het empoweren van mensen met een beperking?

Actieve kunstbeoefening heeft de afgelopen decennia een plek verworven binnen de zorg- en welzijnssector. In de jaren zeventig van de vorige eeuw werden de eerste kunstateliers voor mensen met een beperking geopend. Deze werden opgezet op initiatief van kunstenaars die opzoek waren naar een 'andere taal' voor mensen met een beperking, zodat zij daarmee uiting konden geven aan hun levenservaringen. Deze nieuwe vorm van kunst werd uitgebreid met theater- en muziekgroepen, er werden diverse voorstellingen en exposities georganiseerd en er was veel aandacht voor in de media. Het werd een nieuwe manier van dagbesteding in de zorg. Mensen met een beperking konden hun talenten ontwikkelen en werden gewaardeerd om hun kwaliteiten, daarnaast leverde het werk op voor andere mensen met een beperking die in de kunstwinkels werkten. De winkels bevonden zich vaak midden in de samenleving, zo liep de verkoop goed en werd deze doelgroep zichtbaarder en participatie mogelijk gemaakt. Al deze nieuwe initiatieven leidde tot een positieve beeldvorming van de artistieke uitdrukingsvaardigheden van mensen met een beperking (Dekker, Timmerman & De Vos, 2016).

Een ander voorbeeld van de wijze waarop actieve kunstbeoefening de afgelopen decennia meer plek kreeg in de zorg- en welzijnssector zijn de sociaal artistieke projecten in wijken. Deze kunstprojecten bevorderde empowerment van mensen in kwetsbare situaties, door midden in een wijk buurtgenoten te betrekken bij het maken van een voorstelling of tentoonstelling, werden mensen bereikt die moeilijker toegang vonden in de maatschappij, waaronder mensen met een beperking (Trienekens en Miltenburg, 2009).

Deze vormen van actieve kunstbeoefening hebben de kenmerken van empowerment in zich, in dit hoofdstuk komen voorbeelden van opbrengsten voor empowerment van actieve kunstbeoefening aanbod.

De waarde van actieve kunstbeoefening

Mensen hebben van nature de behoefte om ervaringen uit het leven vorm te geven. Via kunstuitingen als theater, dans, muziek, beeld en taal geven zij betekenis aan positieve en negatieve ervaringen, aan schoonheidsbeleving en zingevingsthema's. Met deze creatieve uitingen kunnen zij in dialoog gaan met zichzelf en de buitenwereld. Zo kunnen kunstzinnige activiteiten mensen de mogelijkheid bieden om meer controle te krijgen op hun leven (Gazzah, 2011). Juist voor mensen met een beperking, waarvoor taal vaak een belemmering vormt, bieden kunstzinnige activiteiten de mogelijkheid zich uit te drukken en te ontwikkelen. Kunstuitingen vormen een communicatiemiddel, bieden aanknopingspunten bij het contact maken met anderen en maken participatie mogelijk. Daarnaast bieden kunstateliers en theater- of muziekgroepen een werkplek aan mensen die door omstandigheden niet kunnen werken in het reguliere circuit. (van Biene, Loeffen & de Bruijn, 2010). Zoals toegelicht in deelvraag 1, is het empowermentproces een wederkerig proces op twee niveaus; het individuele niveau en sociaal, politieke niveau. Actieve kunstbeoefening levert opbrengsten voor empowerment op beide niveaus.

Het individuele niveau

In diverse onderzoeken komt de werking van actieve kunstbeoefening voor empowerment voor de individuele mens naar voren. De effecten op het individuele niveau zijn bijvoorbeeld; het versterken van eigenwaarde, creëren van een positief zelfbeeld, ontwikkelen van talenten, vormgeven aan verbeelding en fantasie, emoties uiten en inzichten vergaren (Trienekens en Miltenburg, 2009).

Hier volgen een aantal voorbeelden van onderzoeken waarbij de werking van actieve kunstbeoefening voor empowerment is beschreven;

Een onderzoek naar effecten van beeldend therapie voor kinderen met autismespectrumstoornis komt uit op een betere sociale competentie. Belangrijk voor de resultaten werd geacht; het flexibel moeten zijn bij het maken van een kunstwerk, het voordeel van communiceren via het kunstwerk, stapsgewijs moeten werken. De kinderen kregen meer zelfvertrouwen, werden flexibeler en in staat plannetjes te maken en konden beter omgaan met frustratie. Deze verworven kwaliteiten lieten de kinderen vervolgens ook in de buitenwereld zien (Schweizer, 2014).

Uit een onderzoek van Rensbergen (2014) naar het creëren van mede-eigenaarschap van mensen met een beperking binnen een artistiek proces, blijkt dat er veel positieve effecten zijn voor de ontwikkeling van de deelnemers. Het maakt hen mondiger, verhoogt het zelfvertrouwen en opent hun blik naar de buitenwereld. Het mede-eigenaarschap bij het artistieke proces biedt zeggenschap, keuzevrijheid, empowerment en zelfstandigheid (van Rensbergen, 2014). Doordat, bij het maken van

een voorstelling, wordt uitgegaan van een thema of verhaal van de deelnemers verhoogt het hun zelfbewustzijn, maar draagt het ook bij aan acceptatie en meer begrip in de samenleving via de voorstellingen die zij tonen.

In onderzoeken van 'kunst inclusief' (2010) is bij meerdere ontwikkelwerkplaatsen in kaart gebracht hoe mensen met een beperking met kunstzinnige activiteiten kunnen participeren in de samenleving en regie kunnen voeren over hun eigen kunstontwikkeling. Zo waren de uitkomsten voor mensen met een beperking, die deelnamen aan creatieve cursussen bij reguliere centra voor de kunsten; het leren van nieuwe technieken, ontwikkelen van zelfvertrouwen, zij gaven aan trots te zijn op de stappen die ze hadden genomen. Tevens stimuleerde de ervaring en uitdaging hen om telkens nieuwe stappen te nemen en niet stil te blijven staan. Anderen hielden zelf hun eigen competentieontwikkeling bij en ervoeren meer regie en keuze mogelijkheden bij hun talentontwikkeling. Zo formuleerden van Biene, Loeffen en de Bruijn (2010) deze resultaten als volgt; 'Kunstzinnige activiteiten dragen bij aan het ontdekken en vorm- en inhoud geven van hun leven, het ontwikkelen van kunstzinnige competenties en het aangaan van zinvolle relaties' (van Biene, Loeffen & de Bruijn, 2010, p. 51).

Het sociaal politieke niveau

Op het sociaal, politieke niveau, waarbij meer openheid in de samenleving gecreëerd wordt voor kwetsbare mensen, bevordert actieve kunstbeoefening het empowermentproces ook. Dit gebeurt bijvoorbeeld door deelname van mensen met een beperking aan muziek- of theatergroepen, die via optredens hun zichtbaarheid en acceptatie vergroten en een plek krijgen in de samenleving. Ook werken mensen met een beperking bij kunstateliers die vervolgens werk exposeren en verkopen. Tevens wordt empowerment gestimuleerd door kwartiermaken; via sociaal artistieke kunstprojecten in buurten of gemeenschappen wordt actief gewerkt aan contact tussen diverse groepen en een open houding ten opzichte van mensen met een beperking. Volgens Van Zal en Kwekkeboom (2016) noemt Kal (2008) kunst bij uitstek geschikt om kwartier te maken. Door voorstellingen en kunstwerken van en over mensen met een beperking te zien in de samenleving, maken mensen kennis met hen en wordt men uitgedaagd 'anders te gaan denken over anders zijn' (Kal, 2003, geciteerd in Van Zal & Kwekkeboom, 2016). Hier volgen een aantal voorbeelden van actieve kunstbeoefening waarbij het sociale netwerk van mensen met een beperking werd verbreed en participatie werd bevorderd;

Bij kunstatelier Matisse uit Wijchen ligt de nadruk op het herkennen en verder ontwikkelen van kunstzinnige aanleg. De dertien mensen met een beperking hebben regelmatig exposities in binnen- en

buitenland en zij nemen opdrachten aan van gemeentelijke instellingen, bedrijven en particulieren. Door deze artistieke professionalisering ontwikkelen zij hun talenten steeds verder en verwerven een volwaardige plaats in de maatschappij (van Biene, Loeffen & de Bruijn, 2010).

Wexler & Derby (2015) geven in hun onderzoek een voorbeeld van drie mensen met een beperking die een plek hebben verworven in de samenleving door hun artistieke werk. Zij werden door de waardering van hun artistieke kwaliteiten en werk niet meer gezien als iemand met een beperking maar als kunstenaar. Zij kregen toegang tot de samenleving door bijvoorbeeld exposities en verkoop. Tevens komt in dit onderzoek naar voren dat kunst een andere wijze van communiceren biedt. De mens met een beperking kan kunst als taal inzetten, kan spreken via kunst, in plaats van via woorden. Een van de kunstenaars gaf via haar kunstwerken inzicht in haar welzijn en gemoedstoestand. In haar vroege werk bij het kunstatelier maakte zij bijvoorbeeld meer kunstwerken die gevangenschap verbeeldde. Later werden de werken meer open, ruimer en vrijer. Op deze manier werd duidelijk hoe zij zich voelde en werd het een communicatiemiddel.

Een inclusieve samenleving sluit mensen niet uit, maar streeft naar gelijke kansen voor iedereen, waarbij bijvoorbeeld mensen met een beperking gefaciliteerd worden door voorzieningen in de samenleving. In een onderzoek naar de toegankelijkheid van kunstencentra voor mensen met een beperking (Rutjes, 2012) blijkt dat er een aantal goede initiatieven zijn om binnen reguliere kunstencentra cursussen aan te bieden voor mensen met een beperking. Daarnaast zijn er ook voorbeelden van vermenging van mensen met- en mensen zonder beperking in creatieve cursussen. Niet elk kunstencentrum streeft naar een mix van doelgroepen, aangezien in een apart aanbod aandacht gegeven kan worden voor speciale wensen of kwetsbaarheden. Wel wordt het belang benadrukt van streven naar inclusie, vanuit het principe dat iedereen de mogelijkheid moet krijgen om 'gewoon' mee te doen. Deelnemers bleken bij het meedoen aan deze cursussen over veel verborgen talenten te beschikken.

Concluderend zijn er in meerdere onderzoeken diverse opbrengsten zijn voor empowerment bij actieve kunstbeoefening beschreven. Veel kunstwerkplaatsen en kunstprojecten hebben getoond dat kunst bijdraagt tot het ontwikkelen van talenten, het versterken van zelfbeeld en zelfstandigheid. Tevens kan actieve kunstbeoefening leiden tot een volwaardige plaats in de samenleving, een sociaal netwerk en zingeving. Kunst kan fungeren als taal en dit kan leiden tot meer contact en betere communicatie. De voorbeelden in dit hoofdstuk geven aan dat beide niveaus voor empowerment elkaar beïnvloeden, opbrengsten zijn er vaak op beide niveaus. Toch blijkt dat de uitkomsten van het empowermentproces

ook kunnen verschillen. Bijvoorbeeld kan het individuele niveau succesvol verlopen, terwijl op het sociaal, politiek niveau het empowermentproces achter blijft. In het volgende hoofdstuk wil ik dieper ingaan op de aspecten die bijdragen aan empowerment.

5. Welke aspecten dragen bij aan empowerment van mensen met een beperking bij actieve kunstbeoefening?

Positieve houding

Zoals Van Regenmortel (2009) aangeeft wordt de kwetsbare mens versterkt via een positieve aanpak. Met een positieve houding focust men zich, bij een empowermentbenadering, op gezondheid, krachten en welzijn in plaats van op problemen. Wel met de erkenning van ieders kwetsbaarheid. Met een optimistische benadering aandacht geven aan talenten en succesverhalen, leidt volgens Omlo (2013) tot het activeren van weggestopte en onbenutte krachten van mensen met een beperking. Een passende positieve houding van de begeleiders is dus essentieel voor empowerment.

Focus op talent

In meerdere onderzoeken komt terug dat kunstenaars vaak een andere focus hebben dan sociaal professionals. De kracht van kunstenaars is dat zij zich in de begeleiding vaak richten op het talent van iemand, de focus ligt op het gezonde deel van de mens, de mogelijkheden in plaats van op de beperkingen. Van Hoorik (2011) deed onderzoek naar talentontwikkeling bij jongeren en schetst dat talentontwikkeling participatie en zelfvertrouwen stimuleert. Door te focussen op talent lukt het mensen om op een positieve manier het beste uit zichzelf halen, tot bloei komen en gelukkig zijn.

Zo ligt de focus op het 'samen muziek maken' bij een muziekproject met kinderen met speciale onderwijsbehoeften. De muziekdocenten richten zich niet op wat het kind zou moeten ontwikkelen of wat het niet kan. Zij werken niet openlijk aan bepaalde competenties, maar tijdens het proces zagen zij opeens positieve effecten optreden als; verantwoordelijkheid nemen, samenwerken of op tijd komen. "Door het sterke verlangen muziek te maken, en de succeservaring, bleken de kinderen bereid gedragsmatige stappen te nemen. Ze hebben door het plezier niet door dat zij deze stappen als vanzelf nemen." (Dumont, Van Hooren & Stuijts e.a. 2015, p.47)

Focus op wat artistiek interessant is

In het onderzoek van Sofie van Rensbergen (2014) schetst zij het spanningsveld tussen de focus van de sociale professionals en die van de kunstenaars bij het artistieke maakproces. De kunstenaars focussen zich niet op de problematiek, maar op wat artistiek interessant is. Het gevolg is dat ze minder op de hoogte zijn van de problematiek van hun doelgroep. Dit maakt dat ze verder kunnen en durven gaan dan de sociale professionals, omdat ze de emotionele en fysieke grenzen niet kennen. Het gaat hier volgens Van Rensbergen (2014) niet meer om de handicap, maar om het samen creëren en het scheppen van iets nieuws en de deelnemers worden versterkt in hun mogelijkheden. De sociale professional daarentegen neemt de problematiek wel in ogenschouw en ziet theater eerder als middel, zij hebben 'de zorg' als referentiekader. Hoewel ook zij werken naar een concreet eindproduct en de kwaliteit van dit eindproduct wordt nagestreefd, gaat bij hen voornamelijk de aandacht naar het proces en het plezier (van Rensbergen, 2014). Zo kan de sociaal professional alert zijn op de eigen houding die belemmerend zou kunnen werken voor empowerment.

Van der Lans (2011) vergelijkt in het voorwoord van 'De kracht van cultuur' de aanpak van kunstenaars in wijken met de rol van de sociaal professional. Hij benadrukt dat de sociaal professional zeker nodig is om problemen aan te pakken, maar dat het bij hen altijd gaat om iets voor elkaar te krijgen; een baan, goed opvoeden, gezond eten. Kunstenaars daarentegen hebben een andere agenda, niet iets moeten maar het zijn is het vertrekpunt, niet een oordeel hebben, maar uitgaan van de verbeelding en beleving. Zo zegt hij over sociale professionals;

Het wordt, kortom, een vrolijke boel, een ontmoeting met een *open mind*. Precies wat bestaande instituties niet kunnen brengen, al was het maar omdat ze eerst op kantoor hun beeldschermen moeten openen en hun indicatieformulieren moeten invullen. Ze komen nu eenmaal nooit zonder agenda, zonder vervolgspraak, zonder bedoeling en zonder verantwoording. Ze moeten wat. En precies dat is het verschil met de cultuurbrigades die nu de wijken intrekken. Die brengen wat. Fantasie, interesse, warmte (zoals Nazmiye Oral). Zij tonen een andere interesse, gaan op zoek naar de verhalen, de talenten, naar al die andere repertoires van de menselijke vermogens die ook in dit soort wijken liggen opgeslagen. En het grappige is dat ze daarmee wel eens eerder het wantrouwen weten weg te werken dan al die professionals die daar met extra wijkaanpakgeld voor in de weer zijn (van der Lans, 2011, p.6)

Deze positieve houding die hoort volgens van Regenmortel (2009) bij de empowerende werkwijze en die geldt dus ook voor sociaal professionals. Zij benadrukt het belang van een open houding, een houding van "niet-hulpverlening"; het niet weten, zich laten verrassen ("verwondering"), eigen oordeel en handelen 'opschorten'. Ze noemt dit een welkom tegengewicht tegen verzakelijking en protocollering in de hulpverlening.

Wel blijft een aandachtspunt voor kunstenaars volgens Van Rensbergen (2014) dat er ruimte is voor feedback van de sociaal professionals, die grenzen kunnen aangeven tijdens het creatieproces. Om een goede balans te vinden tussen enerzijds het uitdagen tot het ontwikkelen van talenten en anderzijds te kunnen voldoen aan begeleidingsbehoeften is professionalisering van de kunstenaars bij kunstactiviteiten is van belang. Een van de belangrijkste competenties van de artistieke begeleider is volgens van Rensbergen (2014) het aangaan van de dialoog met de deelnemer om op die manier inzicht te krijgen in de aanwezige competenties en leerbehoeften.

Open dialoog

In ander onderzoek bij kunstateliers werd het belang van de dialoog tussen de begeleider en de mensen met een beperking bevestigd. Hierbij werd gekeken naar de begeleidingsstijl die nodig is voor empowerment, waarbij kunstzinnige ontwikkeling en participatie centraal staan (van Biene, Loeffen & de Bruijn, 2010). Zij pleiten voor een open dialoog, doordat begeleiders van kunstateliers en deelnemers met elkaar in dialoog gaan ontstaat wederkerig leren, waarbij de begeleider uitgaat van de kunstontwikkelingsvraag van de deelnemer. De mensen met een beperking worden instaat gesteld zelf keuzes te maken. Ze onderzoeken samen de leervragen, ondersteunen elkaar en zijn op deze wijze instaat meer te groeien en zich te ontwikkelen, zoals zij dat zelf willen. Dit kan voor elke deelnemer een andere vraag of op een ander niveau zijn.

In de kunstateliers verkeren de mensen met een beperking die er werken vaak in een afhankelijkheidspositie. Ze bewegen niet als vanzelf mee. Dit komt omdat ze niet altijd het vermogen hebben zichzelf te positioneren of ze zijn verbaal minder sterk, zo stellen Van Biene, Loeffen en de Bruijn (2010). De begeleiders hebben veelal de neiging om hen te veel uit handen te nemen, in te vullen en ze creëren een te voorspelbare omgeving waar niets te kiezen valt. Begeleiders dienen alert te zijn op een afwisselend aanbod en opzoek te gaan naar uitdagingen waardoor mensen met een beperking zichzelf verder kunnen ontwikkelen.

Participatie

Regenmortel (2009) stelt dat empowerment het versterken en verbinden van personen, organisaties en groepen in de samenleving benadrukt. In veel onderzoek staat participatie centraal; Mensen met een beperking dienen mogelijkheden te krijgen zich verder te ontwikkelen door bijvoorbeeld deel te nemen aan reguliere creatieve cursussen in kunstencentra. Veel mensen met een beperking komen door de institutionalisering van zorg onbedoeld vaak buiten de samenleving te staan. Zij krijgen ondersteuning die afgestemd is op hun beperking, terwijl de ondersteuning is bedoeld hen beter te

laten functioneren, plaatst het hen juist buiten de samenleving en beperkt het hun keuzevrijheid (Sparreboom, Haker & Loeffen, 2010).). Voorwaarde om in nieuwe situaties een creatief ontwikkelproces op gang te brengen voor de mensen met een beperking is volgens Van Biene, Loeffen en de Bruijn (2010) een veilige omgeving creëren.

Door veel ervaring met afwijzing, vernedering en gebrek aan waardering is het voor mensen met een beperking noodzakelijk een warme omgeving te bieden met ondersteunende mensen die nieuwe mogelijkheden scheppen en zo empowerment stimuleren (Van Regenmortel, 2009). Zij hebben vaak meer tijd nodig om zich veilig te voelen. Een aantal aspecten zijn hierbij van belang; in het begin veel tijd nemen om te wennen om een vertrouwensband op te bouwen. Deelnemers mee laten beslissen met de inhoud, afstemmen op wensen en goede sfeer neerzetten. Het is vooral van belang dat de deelnemers geen druk voelen tot presteren. Te hoge eisen kunnen leiden tot stress en angst, begeleiders dienen sensitief te zijn voor de (non)verbale tekenen hiervan. Verder willen de deelnemers het gevoel hebben dat je jezelf kan zijn en anders mag zijn. Zij hebben behoefte aan een ondersteunende begeleider die ruimte biedt om te experimenteren en ontdekken (van Biene, Loeffen & de Bruijn, 2010).

Inclusie

Bij participatie ligt de verantwoordelijkheid om deel te nemen aan de samenleving meer bij het individu, de mens met de beperking. Bij inclusie ligt de verantwoordelijkheid bij de maatschappij, in hoeverre die openstaat en acceptatie heeft voor mensen met een beperking (van Zal & Kwekkeboom, 2016). Voor het empowermentproces is het van belang dat de participatie geen individuele verantwoordelijkheid wordt, maar een maatschappelijke. Er dient via kunstbeoefening en het presenteren van kunstwerken in de samenleving een verruiming van kunst en waardering van kunst gecreëerd te worden over mensen met een beperking (Van Zal & Kwekkeboom, 2016). Van kunstenaars en sociaal professionals wordt bij inclusie verwacht dat zij bijdragen aan meer toegankelijkheid en acceptatie van mensen met een beperking. Volgens Rutjes (2012) is het essentieel dat zorg, onderwijs en kunst met elkaar in contact staan om de doelgroep te bereiken. Dus opbouwen van netwerken, toewerken naar een doel om samenwerking vorm te geven en te onderhouden. Knevel en Wilken (2016) noemen dit inclusiegericht denken en doen binnen de zorg- en welzijnssector. Dit houdt in dat de sociale professional en kunstenaar elkaar opzoeken, niet afwachten, maar initiatieven nemen om met partijen in de samenleving in contact te treden, om zo de zichtbaarheid en mogelijkheden van de mensen met een beperking te bevorderen.

Omlo (2013) pleit daarbij voor waardering voor diversiteit in de samenleving; verschillen vormen geen aanleiding tot onbegrip bij werken aan empowerment, maar zetten ze aan tot verwondering en vormen een uitdaging tot het voeren van een dialoog. Ook Wilken (2010) benadrukt in dit kader dat de begeleidingsstijl bij mensen met een beperking gericht moet zijn op diversiteit, de diversiteit aan wensen en behoeften van de mensen met een beperking.

In het onderzoek van Rutjes (2012) naar de toegankelijkheid van kunstencentra voor mensen met een beperking blijkt dat in de praktijk 'inclusie' meestal een te grote stap is. Met een apart aanbod voor mensen met een beperking, die les krijgen binnen een regulier kunstencentrum, zou meer aan de behoeften van de doelgroep worden voldaan. Toch zijn er ook onderzoeken die pleiten voor inclusieve kunstbeoefening, van mensen met- en zonder beperking, die veel van elkaar kunnen leren.

Concluderend zijn er aspecten op het individuele niveau en sociaal, politieke niveau te vinden om empowerment te bevorderen bij actieve kunstbeoefening van mensen met een beperking. Essentieel voor het empowermentproces lijkt de positieve houding. Mensen met een beperking hebben vaak negatieve ervaringen met uitsluiting en ontoegankelijkheid in diverse situaties. Op het individuele niveau kan geconcludeerd worden dat mensen met een beperking het nodig hebben zich welkom te voelen, tijd en ruimte te krijgen in een nieuwe situatie en de vrijheid te ervaren om zelf keuzes te maken. Dit ontstaat het best met een openhouding en in dialoog, aangezien elke mens anders is en wensen en kwetsbaarheden in ogenschouw genomen dienen te worden voor een optimaal empowermentproces. Op het sociaal, politieke niveau blijkt het noodzakelijk dat er in de maatschappij een open houding wordt ontwikkeld ten aanzien van anders zijn. Samenwerking dient gezocht te worden, over de grenzen van eigen sector kijken en initiatieven nemen om voor mensen met een beperking mogelijkheden te creëren.

6. Conclusie

De hoofdvraag is als volgt geformuleerd; *Op welke manier kan actieve kunstbeoefening empowerment van mensen met een beperking bevorderen?*

Deze vraag komt voort uit de wens om de sociale professional aan de opleiding sociaal pedagogische hulpverlening handvatten te geven om zelf op creatieve, empowerende wijze te werken met mensen met een beperking en hen te stimuleren om over de grenzen van eigen sector te kijken en de samenwerking te zoeken met kunstenaars en de culturele sector. Het doel van dit onderzoek was inzicht te krijgen in de opbrengsten van actieve kunstbeoefening voor empowerment van mensen met een beperking en welke aspecten hier een bijdrage aan leveren.

Volgens Van Regenmortel (2009) richt de empowermentbenadering zich op gezondheid, krachten en welzijn in plaats van problemen. Via een positieve aanpak wordt empowerment gestimuleerd bij mensen met een beperking, met inachtneming van ieders kwetsbaarheid. Veel onderzoek bevestigt dat kunstenaars zo'n positieve aanpak hebben. Cruz et al. (2013) stellen dat kunstenaars een andere kijk hebben, zij gaan uit van de talenten van mensen, zij bieden een positieve benadering en werken vanuit creativiteit en verbeelding. Dumont, Van Hooren & Stuijts et.al. (2015) en Van Rensbergen (2014) beschrijven in hun onderzoek dat kunstenaars zich focussen op talent en op dat wat artistiek interessant is. De kunstenaar heeft een artistieke invalshoek en legt de focus niet op de problematiek. Zij benoemen niet openlijk waar ze aan werken, maar zien de deelnemers zich gaandeweg ontwikkelen. Dit in tegenstelling tot de sociale professionals die zich meer focussen op de behoeften en beperkingen van de deelnemer, aangezien zij de grenzen beter kennen. Ook van der Lans (2012) noemt de andere focus van kunstenaars bij kunstprojecten in wijken. Zij zijn op zoek naar de verhalen, zonder oordeel. Zij werken met verbeelding en beleving, terwijl de sociale professional gericht is op doelen, verandering en verbetering.

Een aandachtspunt voor de sociale professional is om zich niet te laten tegen houden door mogelijke beperkingen of diagnoses, meer te kijken naar het gezonde aspect van iemand. Een aandachtspunt voor kunstenaars is volgens Van Rensbergen (2014) om feedback van de sociale professionals te vragen, die grenzen kunnen aangeven tijdens het creatieproces. Kunstenaars kunnen zich meer verdiepen in de begeleidingsbehoeften van de deelnemers.

Veel begeleidingsaspecten kwamen naar voren bij de deelvraag 3 over de aspecten die bijdragen aan empowerment bij actieve kunstbeoefening. Mensen met een beperking hebben niet altijd het vermogen zichzelf te positioneren of ze zijn verbaal minder sterk, zo stellen Van Biene, Loeffen en de Bruijn (2010). Sociale professionals en kunstenaars dienen alert te zijn op een afwisselend aanbod en opzoek te gaan naar uitdagingen waardoor mensen met een beperking zichzelf verder kunnen ontwikkelen. Hierbij moeten ze alert zijn op;

- Een open dialoog voeren met mensen met een beperking, dit creëert meer keuzevrijheid, regie over eigen ontwikkeling en wederkerigleren (van Biene, Loeffen & de Bruijn, 2010).

- Een veilige omgeving creëren is van belang bij het stimuleren van participatie in de samenleving, door bijvoorbeeld deelname cursussen in kunstencentra. Onderzoek van Biene, Loeffen en de Bruijn (2010) geeft aan dat een goede sfeer, zonder druk, tijd nemen voor kennismaking, mogen meedenken over de inhoud bijdragen aan empowerment.

Wanneer namelijk gewerkt wordt vanuit deze *positieve houding* en met inachtneming van de *begeleidingsaspecten* zijn de er veel opbrengsten voor empowerment bij actieve kunstbeoefening.

Actieve kunstbeoefening biedt mensen met een beperking een andere 'taal', een manier om zich te uiten en te communiceren (Derby & Wexler, 2015). Het biedt sociale en werkgerelateerde vaardigheden. Het versterkt het zelfbeeld, de zelfstandigheid, biedt meer keuzevrijheid en openheid naar de buitenwereld, naast het ontwikkelen van kunstzinnige competenties en talenten (Trienekens en Miltenburg, 2009).

Het kan een volwaardige plaats in de samenleving bieden, een sociaal netwerk en zingeving. Door waardering van artistieke kwaliteiten worden mensen met een beperking gezien als kunstenaar en niet de beperking krijgt aandacht (Derby & Wexler, 2015). Volgens Van Biene, Loeffen en de Bruijn (2010) leidt dit tot nieuwe opdrachten en verwerven van professionele kwaliteiten, voorstellingen of exposities. Het creëert een positieve beeldvorming in de maatschappij over mensen met een beperking. En daagt mensen uit 'anders te gaan denken over ander zijn' (Kal, 2003, geciteerd in Van Zal & Kwekkeboom, 2016).

De opbrengsten op het individuele niveau en op het sociaal, politieke niveau beïnvloeden elkaar, wanneer empowerment op individueel niveau geleid heeft tot het versterken van talenten, biedt dit vaak ook oplossingen voor meer deelname aan de samenleving, participatie.

Juist doordat *participatie* voor mensen met een beperking vaak niet vanzelf gaat, is dit een aandachtspunt voor de sociale professional en kunstenaar; niet binnen de grenzen van de eigen sector blijven, maar initiatieven te nemen voor samenwerking. Volgens Rutjes (2012) is het essentieel dat zorg en kunst met elkaar in contact staan om de doelgroep te bereiken. Van sociale professionals en kunstenaars wordt verwacht dat zij *inclusiegericht denken en doen* (Wilken, 2010); netwerken opbouwen, toewerken naar een doel om samenwerking vorm te geven en dit te onderhouden. Zij kunnen veel van elkaar leren, via scholing en methodiek uitwisseling elkaar inspireren. Niet om uiteindelijk hetzelfde te worden. De sociaal werker kan met meer vrijheid, creativiteit en gericht op de talenten werken en de kunstenaar kan kennis opdoen over de begeleidingsbehoeften van mensen met een beperking. Zo kunnen zij elkaar activeren en inspireren, zodat mensen met een beperking hun talenten in de maatschappij kunnen ontwikkelen.

Literatuurlijst:

Biene, M. Van (2005). *Wederkerig leren onderzoek naar georganiseerde leerondersteuning voor mensen met een verstandelijke beperking en professionals*. Delft: Eburon.

Biene, van M., Bruijn, de P., Haker J., Loeffen, T., Oosterink, M., Slagmaat, van C, . . . Wilken, P. J. (2010). *Kansen in kunst: Kunst door mensen met speciale wensen*. Utrecht: Hogeschool Utrecht, Kenniscentrum Sociale Innovatie

Bruijn, P. De, (2016) Sociale inclusie door beeldende narratieven *Cultuur+Educatie*,16, 2016, 45

Boumans, J. (2016) Naar het hart van empowerment-Deel 1 *Movisie, Effectieve sociale interventies* Geraadpleegd op 2 februari 2017 via [https://www.movisie.nl/sites/default/files/alfresco_files/Naar-het-hart-van-empowerment-deel-1%20\[MOV-9903814-1.0\].pdf](https://www.movisie.nl/sites/default/files/alfresco_files/Naar-het-hart-van-empowerment-deel-1%20[MOV-9903814-1.0].pdf)

Companje, KP.(2013) Hervorming van langdurige zorg: van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving. *Tijdschrift gezondheidswetenschappen* (2013) 91: 453. doi:10.1007/s12508-013-0145-x

Cruz, A. & Groot B. De., Ravenhorst, C., Bavio, Y.(2013). De maatschappelijke waarde van sociaal artistieke projecten. *Social Art Lab*. (positionpaper5BMOV-1847357) Retrieved from https://admin.dezwijger.nl/wp-content/uploads/2015/04/PositionPaper_Maatschappelijke-waarde-van-sociaal-artistieke-projecten-MOV-809284-0.2.pdf

Dekker, K., Timmerman, M., Vos, K. de. (2016) 1975 Atelier Sterrenberg. *Cannon, Gehandicaptenzorg Nederland* Geraadpleegd op 9 april 2017 via http://www.canonsociaalwerk.eu/nl_han/details.php?cps=17&canon_id=305

Dumont, E., Hooren, S. van, Stuijts, M., Feron, F. (2015) Othopedagogische muziekbeoefening; een opmaat voor een nieuw perspectief? *Cultuur+Educatie*,16, 2016, 45

Gazzah, M., (2011). ‘Empowerment in de kunst: proces en eindproduct’. Kunstkracht. Stem, beeld en verhaal van vrouwen. *Kunstfactor, sectorinstituut amateurkunst in samenwerking met MOVISIE, kennis en advies voor maatschappelijke ontwikkeling* Retrieved from [https://www.movisie.nl/sites/default/files/alfresco_files/Kunstkracht%20\[MOV-182019-0.2\].pdf](https://www.movisie.nl/sites/default/files/alfresco_files/Kunstkracht%20[MOV-182019-0.2].pdf)

Goodley, D., & Runswick-Cole, K. (2011). Something in the Air? Creativity, culture and community. *The Journal of Applied Theatre and Performance*, 16:1, 75-91. doi: 10.1080/13569783.2011.541610

Hoorik, I. van, (2011) Talentontwikkeling stimuleert participatie en zelfvertrouwen. *Jeugd en Co Kennis* December 2011, Volume 5, Issue 4, 40–48.

Jager-Vreugdenhil, M. (2012). Nederland participatieland?. *Maatwerk*, 6(13), 2-5.
doi:10.1007/s12459-012-0162-x

Kal, D., Post, R., & Wilken, P.J. (2012). *Verder met kwartiermaken, naar de verwelcoming van verschil*. Utrecht: Hogeschool Utrecht, Lectoraat participatie, zorg en ondersteuning.

Kal, D. & Vesseur, J. (2003) *Dat het gewoon is dat we er zijn. Een appel op het sociaal cultureel werk door mensen met een beperking*. Amsterdam. Instituut voor Gebruikersparticipatie en Beleid (IGPB) & Stichting Prisma.
maart 2014, 1, 28-35.

Knevel, J. & Wilken, J.P. (2016) Zo werk je inclusiegericht. Het recht op meedoen en meetellen *Sozio*, april 2016, 2, 20-22. Geraadpleegd op 30 maart 2017 via
https://www.researchgate.net/publication/305995988_Zo_werk_je_inclusiegericht_het_recht_op_meedoen_en_meetellen

Kosmeijer, K. ('Red.'). (2011) *De kracht van Cultuur, Effectieve cultuurimpuls in de wijk* Amsterdam: Uitgave Stichting Cultuurimpuls

Loeffen, T. (2010). *Getalenteerde mensen met Speciale wensen. Een onderzoek naar de ervaringskennis, visie, mogelijkheden en wensen van deelnemers met een psychiatrische beperking m.b.t. 'acterschap', kunstzinnige ontwikkeling en participatie*. Utrecht: Hogeschool Utrecht, Kenniscentrum Sociale Innovatie.

Moonen, X. (2015). Is inclusie van mensen met een verstandelijke beperking vanzelfsprekend? *Inaugurale rede*. Zuyd Hogeschool. Geraadpleegd op 8 januari 2017 via
<https://www.zuyd.nl/~media/Files/Onderzoek/Kenniskring%20Inclusie%20van%20mensen%20met%20een%20verstandelijke%20beperking/Lectorale%20rede%20Xavier%20Moonen.pdf>

Movisie. (z.j.) *uw partner in kunst binnen zorg en welzijn*. Geraadpleegd op 14 januari 2017
Retrieved from <https://www.movisie.nl/movisie-uw-partner-kunst-binnen-zorg-welzijn.html>

Omlo, J.(2013) Een kansrijke aanpak. In H.v. Deur, M. Scholte, A. Sprinkhuizen. *DichtErBij* .(pp85-96) Bussum: Coutinho.

Regenmortel, T. van, (2009). Empowerment as a challenging framework for social inclusion and modern care. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice* (2009) 18:4, 22-42.

Rutjes, J. (2012). Toegang tot kunst. *Fontys Hogeschool voor de kunsten Tilburg*

Schweizer, C., (2014) Beeldend therapie voor kinderen met autismespectrumstoornis, *Wetenschappelijk Tijdschrift Autisme Theorie en Praktijk* Amsterdam: Uitgeverij SWP, maart 2014, 1, 28-35.

Trienekens, S., Dorresteyn, W., & Postma, D.(2011) Culturele interventies in krachtwijken, *uitgeverij SWP*, Amsterdam

Trienekens, S., Miltenburg, L.Van., Haanstra L. F., Hommel E., & Olma, S.(2009). De Zingende Stad: Sociale en culturele effecten van een kunstproject. *AKMI, Hogeschool van Amsterdam, Domein Maatschappij en Recht in opdracht van Yo!Opera*

Wexler, A. & Derby, J. (2015) Art in institutions: the emergence of (disabled) outsiders. *Studies in Art Education* 56:2, 127-141.

Zal, S. Van & Kwekkeboom, R. (2016). Inclusie door kunst. *Cultuur+Educatie*,16, 2016, 45